EDUKACIJA IZ GRUPNE ANALIZE KAO DIO TRANSFORMACIJE I HUMANIZACIJE PSIHIJATRIJSKE BOLNICE „SVETI IVAN“

Mate Mihanović

SAŽETAK/*ABSTRACT*

Edukacija iz grupne analitičke psihoterapije i grupne psihoterapije psihijatara, specijalizanata psihijatrije, svih stručnih profila medicinskih sestara, odnosno tehničara i ostalih visokoobrazovanih stručnjaka mijenja međuljudske odnose, stajališta, povećava empatiju i odgovornost prema pacijentu te stručno i organizacijski preobražava i humanizira klasičnu psihijatrijsku bolnicu u interaktivnu preventivnu, terapijsku i rehabilitacijsku zajednicu osoblja, pacijenata i članova njihovih obitelji. Grupna psihoterapija programska je sastavnica integralnog i učinkovitog terapijskog pristupa pacijentima i psihičkim poremećajima, a edukacija članova obitelji u grupnoj analitičkoj psihoterapiji mijenja shvaćanje psihičkih poremećaja i pacijenata, podupire i održava optimizam u vezi sa svrhovitošću programa prevencije, liječenja i psihosocijalne rehabilitacije pacijenata te empatije i svekolike potpore.

/ The impact of comprehensive education in psychoanalytic group psychotherapy of the staff (psychatrists, psychologistst, nurses, work therapists etc) in a large psychiatric hospital is described. The education changed the interpersonal relationships in the hospital for the better, as well as enhanced empathy, understanding and the overall responsibility towards the patients. Group and as in important tool in psychoeducation of family members.

The education in psychoanalytic group psychotherapy was a humanizing and transforming factor of a classic psychiatric hospital into an interactive, preventice therapeutic and rehabiliatative community of staff, patients and their family members.

KLJUČNE RIJEČI / *KEY WORDS*:

grupna analiza / *psyhoanalytic group psychotherapy*, edukacija / *education*, promjena međuljudskih odnosa / *changes in interpersonal relations*, bolnica / *hospital*, transformacija / *tranformation*, humanizacija / *humanization*.

Prof. dr. sc. **Mate Mihanović**, psihijatar, Medicinski fakultet Sveučilišta „J. J. Strossmayer“ u Osijeku, Hrvatsko društvo za medicinsku antropologiju HLZ-a

TO LINK TO THIS ARTICLE:

UVOD

Povijesne naznake o mogućim učincima grupe potječu još iz vremena starih Grka, koji su znali za njezin blagotvorni psihološki utjecaj, a i učenje u filozofskim i drugim školama provodilo se u skupini učenika. Jedno od važnijih suvremenih iskustava i spoznaja o edukacijskoj, a zatim i psihološkoj učinkovitosti grupe potječe od internista J. K. Pratta. U bostonskoj bolnici on je 1905. godine za skupinu oboljelih od tuberkuloze počeo organizirati predavanja o njima primjerenoj prehrani, higijenskim navikama i tuberkulozi ističući da se ne liječi samo bolest nego i bolestan čovjek, a svoja iskustva iznosili su i pacijenti kod kojih je proces liječenja dobro napredovao kao primjer, ohrabrenje i motivaciju za liječenje drugim bolesnicima (1). U suvremenom kontekstu bila je to preteča multipersonalne interaktivne psihološke konstelacije koja je danas znana kao grupna situacija (2, 3).

S. Freud nije primjenjivao grupnu psihoterapiju, a njegov je doprinos razvitku grupne psihoterapije više u kontekstu psihoanalitičke teorije, metodologije i tehnike nego u njegovoj studiji „Grupna psihologija i analiza ega" iz 1921. godine (4, 5, 6). Za razliku od individualne psihoterapije, koja je intrapsihička i bipersonalno interaktivna uz slobodne asocijacije i psihoterapijsku situaciju, grupna psihoterapija jest transpsihička i multipersonalno interaktivna uz nestrukturiranu slobodno artikuliranu raspravu i grupnu situaciju (2, 3).

U skupini analitički postuliranih grupnih psihoterapija postoji više škola i metodoloških usmjerenja koja se međusobno razlikuju po teorijskoj osnovici na kojoj su utemeljene: klasična psihoanaliza S. Freuda, klajnijanska škola psihoanalize Melanie Klein, interpersonalna psihoanaliza H. S. Sullivana, teorija objektnih odnosa ili *self*-psihologija (3, 7). Način na koji je provedena

Tablica 1. Načelne značajke individualne i grupne psihoterapije

Individualna psihoterapija	Grupna psihoterapija
• intrapsihička	• transpsihička
• bipersonalna	• multipersonalna
• interaktivna	• - multiinteraktivna
• slobodne asocijacije	• nestrukturirana slobodno artikulirana rasprava
• psihoterapijska situacija	• grupna situacija

integracija odnosno sinteza između teorijskih i metodoloških značajki i tehnike psihoanalize i grupne dinamike određuje tri glavna smjera ili škole u skupini grupnih analitičkih psihoterapija: grupnu analizu – grupnoanalitičku psihoterapiju S. H. Foulkesa, Bionovu analizu grupe (Tavistockov model) i interpersonalnu grupnu psihoterapiju I. D. Yaloma (1, 3, 7, 8, 9, 10, 11, 12,).

Grupa prema Bionu u odnosu na postavljeni cilj funkcionira na razini radne grupe koja je u doticaju sa stvarnošću i osnovnih pretpostavki koje su nesvjesne. U vođenju, očekivanja se grupe ne ispunjavaju, nego interpretiraju i promatra se njihov učinak, a interpretacije nikad nisu individualne i uvijek su upućene grupi kao cjelini. Tehnika vođenja u Bionovoj analizi izaziva veliku anksioznost tako da mnogi članovi napuštaju grupu pa se stoga pretežno primjenjuje na seminarima i radionicama u vidu iskustvenih grupa (1, 3, 7, 8, 10, 12).

U interpersonalnoj grupnoj psihoterapiji I. D. Yaloma konceptualna bît terapijske promjene vidi se u interakciji „ovdje i sada" u grupnoj situaciji. Yalom u teorijskom pristupu ne isključuje djelovanje grupnih fenomena na razini grupe kao cjeline, ali drži da su oni sekundarni u odnosu na važnost interpersonalnoga, odnosno interakcija među članovima grupe. Ponavljanjem iskustava u grupnoj situaciji članovi uče o svojim subadaptivnim interpersonalnim interakcijama koje izazivaju neželjene i nepovoljne reakcije drugih osoba. Radno je načelo interpersonalnog pristupa promatrajuća tetrada: „kako me vide drugi", „što činim u odnosu s drugima", „zašto to činim" i na kraju genetski sintetski uvid povezivanjem situacije „ovdje i sada" sa situacijom „tamo i nekada" (7, 9, 12, 13).

PROGRAM EDUKACIJE IZ GRUPNE ANALIZE U PSIHIJATRIJSKOJ BOLNICI „SVETI IVAN"

U Psihijatrijskoj bolnici „Sveti Ivan" u institucionalnom programu izobrazbe psihijatara, specijalizanata iz psihijatrije, medicinskih sestara i tehničara i kasnije prvostupnika sestrinstva te diplomiranih sestara i kliničkih psihologa, socijalnih radnika i radnih terapeuta provodi se edukacija iz grupne analize za grupne psihoterapeute i grupne terapeute prema klasičnom didaktičkom modelu koji čine teorijska nastava, osobni doživljaj grupnog procesa i supervizija vođenja vlastitih grupa (14, 15, 16).

Utemeljitelj grupne analize jest britanski psihijatar njemačkog podrijetla Sigmund H. Foulkes (1898. – 1976.), bečke psihoanalitičke izobrazbe i frankfurtske prakse te sociokulturne „matrice"

frankfurtske škole filozofije i sociologije. Teorijsku osnovicu svojeg metodološkog pristupa i tehnike grupne psihoterapije nazvao je grupnom analizom, a grupnu analitičku psihoterapiju definirao je kao liječenje pojedinca u grupi uz pomoć grupe. Konceptualno, grupa je dinamična cjelina. Pojedinac i grupa u odnosu su kao figura i pozadina, a važni su interpretacija događaja u situaciji „ovdje i sada" i postojanje kohezivnih i destruktivnih sila unutar grupe. Za Foulkesovu teoriju grupne analize psiho(pato)loški fenomeni nikako i nikad se ne mogu i ne smiju promatrati izvan etiološkog i patoplastičnog okvira mreže interpersonalnih i sociokulturnih odnosa i utjecaja pa joj je ključni pojam – matriks. A definirana je kao ukupni okvir interakcija u kojem se događaju svi interpersonalni odnosi i sva komunikacija u grupi te ima središnje mjesto u shvaćanju i tumačenju terapijskog djelovanja grupe (2, 3, 7, 9, 12, 13).

U grupnoj analizi terapijski čimbenici oni su čimbenici u grupnom procesu koji ublažuju ili otklanjaju simptome, mijenjaju subadaptivno ponašanje člana grupe i dovode do promjene u njegovoj osobnosti (7, 9, 13). S. H. Foulkes drži da osim terapijskih čimbenika preuzetih iz psihoanalize, stoga zajedničkih s ostalih grupnim analitičkim psihoterapijama, u analitičkoj grupi djeluju i specifični grupni terapijski čimbenici inherentni grupi koji nastaju *sui generis* formiranjem grupe i postojanjem grupe, a umijeće su i vještina terapeuta da ih primijeni i potencira njihovo djelovanje. Ti su terapijski čimbenici prevođenje, zrcaljenje, fenomen povratne veze, lokacija, fenomen kondenzatora, rezonancija i okupacija (18). Da bi se u terapijskoj praksi mogla primjenjivati grupna analiza, potrebno je posebnim sustavom edukacije steći određeno teorijsko znanje i usvojiti odgovarajuću metodu i tehnike, a proces izobrazbe temelji se na dvama načelima: a) učenju u grupi i aktivnom učenju s iskustvom grupe u grupi te b) učenju kao trajnom i kontinuiranom procesu tijekom cijele profesionalne karijere analitičara i (psiho)terapeuta. Učenje u grupi podrazumijeva psihološke, pedagoške i didaktičke promjene u edukantu i u edukatoru te promjenu cjelokupne situacije u grupi edukanti – edukator da bi učenje i promjene bili mogući i uspješni (14, 16).

Tablica 2. Proces edukacije iz grupne analize

Edukacija
• trajna i kontinuirana tijekom profesionalne karijere
• učinci
Psihološke, pedagoške i didaktičke promjene
• u edukantu i edukatoru
• u cjelokupnoj situaciji grupe edukanti – edukator

Sustav edukacije ima tri dijela: osobni doživljaj grupnog procesa, superviziju (ko)terapeutskog vođenja vlastite grupe i razne metode teorijske izobrazbe. Cilj je da edukanti shvate funkcioniranje i ponašanje pojedinca te njegov odnos prema grupi kao cjelini, a i prema terapeutu. Temelji se na interpretaciji međusobne komunikacije u grupi, čime se omogućuje pojedincu da stekne uvid u svoje nesvjesno funkcioniranje s krajnjim ciljem postizanja psihičke promjene i bolje osobne i društvene integriranosti (7, 9, 14, 16, 19). Stručni identitet grupnog analitičara podrazumijeva intelektualni i emocionalni potencijal te znanje, odnosno kompetenciju za razumijevanje, interpretaciju i mijenjanje složenih psiho(pato)loških pojava koje se mogu pojaviti i životu (2, 7, 9, 16, 19, 20).

Edukacija iz grupne analize u Psihijatrijskoj bolnici „Sveti Ivan" provodi se od 1995. godine u suradnji s Institutom za grupnu analizu iz Zagreba, koji je član Europske asocijacije trening-instituta za grupnu analizu (EGATIN). Izobrazba se provodi prema odgovarajućim programima (1, 14, 15, 16, 21, 22, 23, 24).

Kao dio ukupnog terapijskog programa grupna analiza, a posebno grupna psihoterapija, kontinuirano se provode bolnički i ambulantno na trima razinama. U grupnu psihoterapiju jedanput tjedno uključeni su pacijenti očuvanih emocionalnih i kognitivnih kapaciteta tijekom hospitalizacije, a terapija se posthospitalno nastavlja u ambulantnom okruženju. Za razliku od drugih ustanova, u bolnici postoji i analitička grupna psihoterapija za članove obitelji pacijenata koji su za to motivirani te imaju odgovarajući introspekcijski kapacitet, a održava se svaka dva tjedna (15, 25, 26, 27, 28).

GRUPNA ANALIZA U STRUČNOJ PREOBRAZBI I HUMANIZACIJI BOLNICE

Psihijatrijsku bolnicu u njezinu klasičnom organizacijskom obliku i sadržaju prije ere psihofarmakoterapije (29), socijalne psihijatrije (30), dobro planiranog i uravnoteženog javnozdravstvenog projekta deinstitucionalizacije (31) te paradoksalno i antipsihijatrijskog pokreta, koji je unatoč stručno i znanstveno potpuno neutemeljenim konceptima i stajalištima izazvao pozornost javnosti i njezino zanimanje za stanje u psihijatrijskim bolnicama (32), medicinski sociolozi nazvali su totalnom institucijom (33). Totalna institucija birokratizirana je i hijerarhijski podijeljena ustanova u kojoj je život potpuno kolektiviziran, tako da njezini korisnici, odnosno pacijenti, nemaju nikakve mogućnosti prostorne i vre-

menske individualnosti, mogućnosti oblikovanja stajališta ni intimnosti, a sve je podređeno jednom autoritetu i strogom rasporedu svih aktivnosti u unificiranom prostoru i vremenu. Osoblje bolnice i pacijenti međusobno su odvojeni prostorno, društveno, psihološki i sustavom vrijednosti te emocionalno suprotstavljeni, a sve to proizlazi iz temeljnog ozračja totalne institucije u kojem su dominantni strah, nepovjerenje te emocionalna i moralna ravnodušnost. Sve te značajke totalne institucije dehumaniziraju interpersonalne odnose, obezvrjeđuju, ponižavaju i frustriraju pacijente i demotiviraju ih za liječenje te produljuju boravak u bolnici i povećaju mogućnost razvitka hospitalizma (33).

U prevenciji, dijagnostici, liječenju, psihosocijalnoj rehabilitaciji, resocijalizaciji i oporavku pacijenata u psihijatrijskoj bolnici sudjeluje odgovarajući interdisciplinarni tim, odnosno skupina stručnjaka različitih profila i izobrazbe. Svaki član tima unosi svoju profesionalnu supkulturu, specifičan stručni jezik, pa i žargon, stajališta i odnos prema drugim strukama i stručnjacima i prema bolesnicima, svoj odnos prema grupi i njezinim radnim ciljevima i potencijal za timski rad, što nakraju znači i sebe kao osobnost (34). Zbog toga se psihodinamički procesi u stručnom timu te u bolnici kao interaktivnoj interpersonalnoj cjelini, tj. u njezinoj ukupnosti, mogu u određenoj mjeri usporediti s polustrukturiranom malom grupom i nestrukturiranom velikom grupom (35).

Tijekom procesa edukacije iz grupne analize svaki edukant, odnosno budući grupni analitičar te grupni psihoterapeut i terapeut oblikuje svoju ulogu u odnosu na drugog člana i sve članove grupe kao cjeline, stvara profesionalni i učvršćuje osobni identitet te mijenja pristup, stajališta i odnos prema sebi, prema drugim osobama i bolesnicima u emocionalno, društveno i etički konstruktivno, prihvatljivo i humano stajalište. To nije ograničeno na profesionalnu grupu, odnosno stručni tim te na pacijente i bolnicu, nego se kao osobna interaktivna konstanta očituje u interpersonalnim odnosima i ostalim skupinama kao što su obiteljska, društvena, religijska, politička, sportska i radna zajednica što znači da ima pozitivan utjecaj i na timski rad u bolnici i

Tablica 3. Psihodinamički model tima i bolnice

	Tim	Bolnica
Psihodinamički model	Polustrukturirana mala grupa	Nestrukturirana velika grupa

na shvaćanje regresivne pozicije bolesnika, a u skladu s time i na odgovarajući pristup i postupanje te empatijski kapacitet (16, 19, 24, 36).

Sve to još više potencira i čini relevantnim činjenica da je psihoterapija općenito, pa i grupna analiza, povezana, odnosno transdisciplinarno interaktivna, posebno s humanističkim i društvenim znanostima kao što su filozofija, sociologija, pedagogija, didaktika, etika, pravo, povijest itd., ali i s prirodnim disciplinama kao što su biologija, fizika, etologija i posebno psihologija. Zbog toga su njezine mogućnosti, utjecaj i učinak u pozitivnoj preobrazbi međuljudskih odnosa, mijenjanju sustava vrijednosti i prioriteta te moralnih normi i standarda, promicanju altruizma, solidarnosti, empatije, suradljivosti itd. ključni, nezamjenjivi i trajni te znatno izravno i posredno sudjeluju u pozitivnoj stručnoj i organizacijskoj preobrazbi te izlasku iz psihijatrijske institucionalne „klasike" i u humanizaciji psihijatrijske bolnice kao društveno otvorene ustanove, s kratkotrajnim hospitalizacijama i odgovarajućim ambulantnim programima za pacijente i članove obitelji, terapijski učinkovite i empatične interaktivne zajednice osoblja i pacijenata te članova obitelji (3, 15, 24, 37, 38, 39).

ZAKLJUČAK

Grupnoanalitička psihoterapija, odnosno grupna analiza nije samo terapijska metoda za pacijente s odgovarajućim učincima liječenja nego i edukacijska metoda za edukante, edukatore i članove obitelji pacijenata s učincima na individualnoj psihičkoj, pedagoškoj i didaktičkoj razini te na situaciju grupe edukanti – edukatori. Sve to dugoročno uključujuće i povezujuće utječe i na pozitivnu promjenu u stručnom psihološkom te emocionalnom i etičkom pristupu odnosu prema pacijentima te na razumijevanje pacijenata i psihičkog poremećaja, odnose i potporu u obiteljima. Na institucionalnoj razini važan je čimbenik koji omogućuje humanizaciju te stručnu i organizacijsku preobrazbu klasične psihijatrijske bolnice u suvremenu psihijatrijsku ustanovu prema standardima i potrebama pacijenata, njihovih obitelji i društva kao nezaobilaznog i potrebnog funkcionalnog dijela sustava sekundarne psihijatrijske zdravstvene zaštite te im pridonosi.

LITERATURA

1. Klain E. Povijesni razvoj. U: Klain E i sur. Grupna analiza – analitička grupna psihoterapija. 2. izmj. i proš. izd. Zagreb: Medicinska naklada, 2008. Str. 12 – 20.
2. Klain E. Psihoanaliza i grupna analiza. U: Klain E i sur. Grupna analiza – analitička grupna psihoterapija. 2. izmj. i proš. izd. Zagreb: Medicinska naklada, 2008. Str. 21 – 30.
3. Pines M. Group psychotherapy. U: Freeman H (ur.). A Century of Psychiatry. London: Mosby, 1999. Str. 141 – 146.
4. Freud S. Psihologija mase i analiza ega. Beograd: Fedon, 2006. Str. 127 – 211.
5. Mitscerlich A. Masovna psihologija i analiza Ja – životni vijek kasnije. Pitanja. 1989;19:49-57.
6. Kecmanović D. Kritičko čitanje Frojdove knjige Psihologija mase i analiza ega. U: Kecmanović D. Psihijatrija protiv sebe. Beograd: Clio, 2012. Str. 228 – 270.
7. Jovanović-Dunjić I. Grupna analitička psihoterapija. U: Erić Lj (ur.). Psihoterapija. 4. dop. i proš. izd. Novi Sad: Psihopolis institut, 2011. Str. 244 – 273.
8. Bion W. Iskustva u radu s grupama i drugi radovi. Zagreb: Naprijed, 1983.
9. Kutter P. Upoznajte sebe uz pomoć grupe – praksa i teorija grupne terapije. Beograd: IP „Žarko Albulj", 1999.
10. Urlić I. Procesi u grupi: prema Bionu (osnovne pretpostavke). U: Klain E i sur. Grupna analiza – analitička grupna psihoterapija. 2. izmj. i proš. izd. Zagreb: Medicinska naklada, 2008. Str. 89 – 92.
11. Yalom ID, Leszcz M. Teorija i praksa grupne psihoterapije. Novi Sad: Psihopolis institut, 2013.
12. Restek-Petrović B. Teorijske osnove psihodinamske grupne psihoterapije psihoza. U: Restek-Petrović B i sur. Psihoterapija psihoza u psihijatrijskim ustanovama – modeli i pristupi u praksi. Zagreb: Medicinska naklada, 2019. Str. 40 – 48.
13. Klain E. Lječidbeni čimbenici u grupnoj analizi. U: Klain E i sur. Grupna analiza – analitička grupna psihoterapija. 2. izmj. i proš. izd. Zagreb: Medicinska naklada, 2008. Str. 266 – 274.
14. Klain E, Gregurek R. Grupna psihoterapija za medicinske sestre i tehničare. Zagreb: Medicinska naklada, 2007.
15. Restek-Petrović B, Grah M, Molnar S, Grošić V, Šago D, Bogović A, Pavlović I. RIPEPP – deset godina iskustva. U: Restek Petrović B, Filipčić I i sur. Rana intervencija kod psihotičnih poremećaja. Zagreb: Medicinska naklada, 2016. Str. 189 – 2013.
16. Cividini-Stranić E, Klain E. Trening za grupnog analitičara. U: Klain E i sur. Grupna analiza – analitička grupna psihoterapija. 2. izmj. i proš. izd. Zagreb: Medicinska naklada, 2008. Str. 299 – 307.
17. Cividini-Stranić E. Matriks grupe. U: Klain E i sur. Grupna analiza – analitička grupna psihoterapija. 2. izmj. i proš. izd. Zagreb: Medicinska naklada, 2008. Str. 47 – 49.
18. Tocilj G. Fenomeni grupe. U: Klain E i sur. Grupna analiza – analitička grupna psihoterapija. 2. izmj. i proš. izd. Zagreb: Medicinska naklada, 2008. Str. 50 – 62.
19. Despotović T. Edukacija iz grupne analitičke psihoterapije. U: Erić Lj (ur.). Psihoterapija. 4. dop. i proš. izd. Novi Sad: Psihopolis institut, 2011. Str. 611 – 621.
20. Moro Lj. Voditelj grupe. U: Klain E i sur. Grupna analiza – analitička grupna psihoterapija. 2. izmj. i proš. izd. Zagreb: Medicinska naklada, 2008. Str. 287 – 294.
21. Brumen Budanko Z, Tocilj-Šimunković G (ur.). Institut za grupnu analizu Zagreb. Zagreb: Udruženje grupnih psihoterapeuta Hrvatske, 2003.

22. Anonimno. Izobrazba. U: Klain E. i sur. Grupna analiza – analitička grupna psihoterapija. 2. izmj. i proš. izd. Zagreb: Medicinska naklada, 2008. Str. 310 – 315.

23. Klain E. Psihoterapija je moj život. Zagreb: Medicinska naklada, 2013.

24. Šago D, Mayer N. Rad u timu i edukacija osoblja na odjelu i u dnevnoj bolnici. U: Restek-Petrović B i sur. Psihoterapija psihoza u psihijatrijskim ustanovama – modeli i pristupi u praksi. Zagreb: Medicinska naklada, 2019. Str. 152 – 155.

25. Mihanović M, Restek-Petrović B, Babić G, Grošić V, Šain I. Psihoterapija shizofrenije – psihodinamski pristup. Medix. 2006;12:101-104.

26. Grah M, Restek-Petrović B, Mihanović M, Kezić S, Bogović A, Jelavić S. Primjena grupne analize u psihoterapijskom radu s članovima obitelji pacijenata oboljelih od psihotičnih poremećaja. Soc Psihijat. 2012;40:169-176.

27. Grah M, Restek-Petrović B, Kezić S, Jelavić S, Lukačić T. Changes in the Long-Term Psychodynamic Group Psychotherapy in Family Members of Persons with Psychotic Disorders. Psychiatr Danub. 2019;31:185-189.

28. Šarić M, Grgić V, Bolanča Erak M, Verzotti Z, Begovac B. Psihoanalitička psihoterapija i grupna analitička psihoterapija u svakodnevnoj kliničkoj praksi. Soc Psihijat. 2016;44:234-246.

29. Thuillier J. Ten Years That Changed the Face of Mental Illness. London: Martin Dunitz Ltd, 1999.

30. Crammer J. Social psychiatry. U: Freeman H (ur.). A Century of Psychiatry. London: Mosby, 1999. Str. 123 – 126.

31. Babić G, Kušević Z. Komparativni prikaz organizacije skrbi za osobe oboljele od poremećaja s psihozom (II. dio. Deinstitucionalizacija i moguće negativne posljedice). Soc Psihijat. 2012;40:118-126.

32. Tantam D. RD Laing and anti-psychiatry. U: Freeman H (ur.). A Century of Psychiatry. London: Mosby, 1999. Str. 202 – 207.

33. Goffman E. Azili. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2011.

34. Buzov I, Kulenović M. Liječnički tim. U: Klain E i sur. Psihološka medicina. Zagreb: Golden marketing, 1999. Str. 482 – 490.

35. Klain E. Yugoslavia as a Group. Encyclop Mod. 1992;13:33-43.

36. Kezić S, Svrdlin P, Restek-Petrović B, Mihanović M, Grah M, Silić A. Promjene odnosa prema bolesti praćene kroz grupnu psihoterapiju članova obitelji bolesnika oboljelih od psihotičnih poremećaja. Medicina. 2010;46:93-99.

37. Pavlović I, Vrbek P. Medicinska sestra u skrbi za psihotičnog bolesnika u bolničkom i izvanbolničkom ambijentu. U: Restek-Petrović B i sur. Psihoterapija psihoza u psihijatrijskim ustanovama – modeli i pristupi u praksi. Zagreb: Medicinska naklada, 2019. Str. 159-164.

38. Jones K. The diminshing mental hospitals. U: Freeman H (ur.). A Century of Psychiatry. London: Mosby, 1999. Str. 191 – 195. 39. Scull A. Ludilo u civilizaciji. Kulturna povijest umobolnosti od Biblije do Freuda, od ludnice do moderne medicine. Zagreb: Sandorf, 2018. Str. 391 – 444.